

Домостроительство, хозяйство, орудия труда, а также украшения и керамика получили преемственное развитие в ранних памятниках зарубинецкой культуры Южного Побужья и Среднего Приднепровья.

Все это позволяет предположить, что на указанной территории памятники позднескифского времени в культурно-хронологическом аспекте смыкаются в непрерывную линию развития с зарубинецкой культурой, а это в свою очередь даст возможность ставить вопрос о возникновении последней на местной позднескифской основе. Еще нет достаточных оснований для отождествления памятников типа Сороки с определенными этнокультурными общностями, однако в свете гипотез о происхождении зарубинецкой культуры, выдвинутых в свое время А. И. Тереножкиным и П. Н. Третьяковым, культурно-материальное подтверждение получает теория местного происхождения зарубинецкой культуры на основе позднескифского этнокультурного субстрата.

В. К. ВОЛЯНИК

Пам'ятки черняхівської культури на Волині

Вивчаючи пам'ятки другої чверті I тисячоліття н. е. на Волині, М. О. Тиханова дійшла висновку про необхідність виділення їх у волинський варіант черняхівської культури¹. Об'єднання їх з деякими пам'ятками Мазовії в окрему групу або навіть культуру під назвою «мазовецько-волинської» дало можливість Ю. В. Кухаренкові запропонувати гіпотезу походження черняхівської культури на основі готско-гепідських старожитностей і пов'язати її появу з пересуванням носіїв східнопоморсько-мазовецької культури з території Нижньої Надвісллянщини в Північне Причорномор'я². Згідно з цією гіпотезою пам'ятки Волині і Полісся є проміжною ланкою між східнопоморсько-мазовецькими і черняхівськими старожитностями.

На пам'ятках типу Дитиничі гончарний посуд — основний показник черняхівської культури — або відсутній зовсім (Машів, Ромаш, Любомль), або представлений окремими екземплярами (в Дитиничах — чотири екземпляри, не рахуючи уламків). На поселеннях типу Пряжева кількість гончарного посуду менша, ніж ліпного (Пряжів — 36%, Вікниши Великі — 35%), а подекуди він є основним серед керамічного матеріалу (Ягнятин — 98%). Все це своєрідні перехідні ланки в світлі запропонованої гіпотези. Для підтвердження її Ю. В. Кухаренко наводить і хронологічні дані. Так, початок функціонування могильника Брест-Тришин на підставі матеріалів датується II ст. н. е.³ Тим же часом засвідчено початок існування поселень у Лепесівці та Вікнинах Великих⁴. Датування цих пам'яток не викликає сумніву. Проте хронологія, як нам здається, не вирішує остаточно поставлено-го питання.

Старожитності Волині вказаного часу об'єднуються і в так звану волинську групу полів поховань⁵. Проте невідомо, що криється за цим поняттям в культурно-археологічному розумінні. М. Ю. Смішко вважав можливим в зв'язку з особливостями окремих пам'яток Волині

¹ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4, с. 190—194.

² Кухаренко Ю. В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, № 121, с. 57—58.

³ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 100, с. 97—101.

⁴ Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 92; Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, 1947, т. I, с. 111—122.

⁵ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині.— Праці комплексної експедиції Чернівецьк. ун-ту, т. 8. Серія археологічна, 1960, вип. I, с. 24.

(Вікнини Великі) відносити їх до пшеворської культури, а деякі з них (Костянець) зарахувати до черняхівських старожитностей⁶.

Різне культурне визначення волинських пам'яток приводить до різного трактування ролі їх творців в історичному процесі, що проходив у Східній Європі в першій половині I тисячоліття н. е.

Поверхові дослідження останніх років на Волині, на нашу думку, дали багато нового для того, щоб ближче підійти до з'ясування харак-

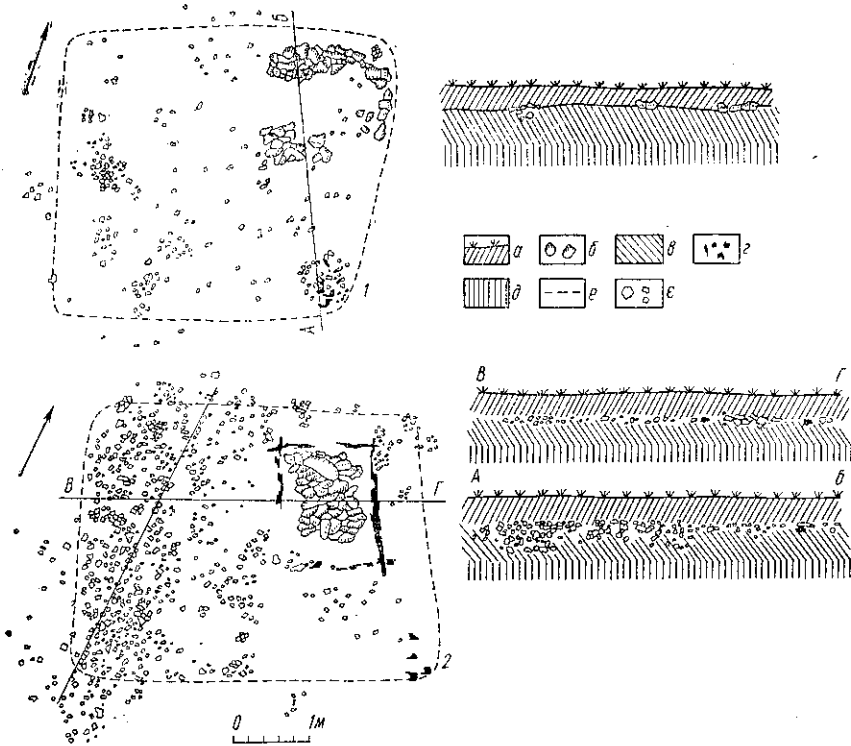

Рис. 1. Плани і розрізи жител:

1 — Бережанка, житло № 1; 2 — Синівці, житло № 2; умовні позначення: а — орний шар; б — камені, в — чорнозем, з — вугілля, д — материк, е — приблизні контури споруд, е — глиняна обмазка.

теру матеріалів на цій території в другій чверті I тисячоліття н. е., їх значення у формуванні культурно-археологічного масиву, відомого в науці під назвою черняхівська культура.

У 1972 р. у верхів'ях р. Горинь нами досліджувалися поселення і могильник черняхівської культури поблизу с. Бережанки. На могильнику відкрито дев'ять поховань: шість тілопокладень і три — тілоспалення⁷. Одне з них (№ 3) збереглось погано. Супровідного інвентаря не виявлено. Два поховання з тілоспаленням зруйновані господарськими роботами. Одне поховання з тілоспаленням було здійснене в двох урнах. У добре збережених похованнях виявлено багатий речовий інвентар. Поховання здійснені в ямах різної форми і глибини. Померлих клали на спину, головою на північний захід, руки в багатьох випадках

⁶ Смішко М. Ю. Племена пшеворської культури.— В кн.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 29; Смішко М. Ю., Баран В. Д. Племена черняхівської культури.— Там же, с. 64.

⁷ Воляник В. К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь.— Археологія, 1974, вип. 13, с. 65—79.

зігнуті в ліктях, а кисті лежали на тазових кістках, ноги інколи перехрещені. У похованні № 8 під головою стояла посудина. В похованнях з тілопокладеннями виявлено значну кількість посуду (від трьох у похованні № 1 до 13 в похованні № 5) і прикрас, зокрема фібули, сердолікові, скляні і бронзові (з відерцеподібних підвісок) намиста тощо. Могильник датується III—IV ст. н. е.

Поселення розташовувалось на надзаплавній терасі лівого берега, протилежного від могильника. Віддаль між поселенням і могильником близько 200 м. Підйомний матеріал виявлено на площі до 200 м довжиною і 70 м шириною. Тут розчищено залишки двох наземних жител у вигляді скупчень обпаленої глиняної обмазки. Площа першого з них — близько 16 м² (рис. 1, 1), другою — до 14 м². По периметру першого скупчення простежено сліди обгорілих стовпів. У південно-східному кутку житла № 1 виявлено залишки кам'яної викладки вогнища (можливо, прямокутної форми), а під обмазкою — невелику кількість уламків гончарних посудин черняхівського типу.

Житло № 2 розташовувалося за 15 м від першого. У східній частині його було вогнище у вигляді кам'яної викладки і обпаленої глиняної обмазки. Знахідки кераміки аналогічні і нечисленні.

Між житлами досліджено господарське приміщення, на місці якого виявлено розвал глиняної обмазки площею близько 24 м². Слідів вогнища не помічено. Серед обмазки трапилися фрагменти перепаленої до коричневого кольору гончарної кераміки черняхівської культури.

Крім посуду, на поселенні знайдено пружину з голкою від бронзової фібули, глиняне прясло, уламок точильного бруска і фрагмент рифленої ручки амфори пізньоримського часу.

На відстані 0,5 км від описаного поселення поблизу с. Синівці виявлено ще одне поселення, що розташовувалося за кілометр на південний захід від села в урочищі Зарудка на лівому березі того ж потоку, що й поселення біля с. Бережанки. На поверхні ґрунту тут простежувалося три ряди світлих плям — сліди зруйнованих споруд. Досліджена площа дорівнює 218 м². В результаті розкопок відкрито залишки трьох жител і чотирьох господарських споруд наземного типу.

Житло № 1 представлене скупченням обпаленої глиняної обмазки, каменю зі слідами перебування його у вогні (рис. 1, 2). В окремих місцях простежено обгорілі дерев'яні деталі: плахи і сліди стовпів, заглиблених у ґрунт до 10 см. Площа житла близько 14 м². У північно-східній частині його виявлено вогнище, що збереглось у вигляді кам'яної вимостки, обмащеної глиною. Площа вимостки — до одного квадратного метра. Вогнище оточене прямокутною рамкою з обвугленого дерева товщиною майже 8 см. Серед розвалу обмазки зібрано уламки ліпних і гончарних посудин, кам'яний точильний брусок.

Житло № 2 розчищене поруч з попереднім. Площа розвалу обмазки близька до описаної вище. Тут виявлено тільки гончарну кераміку і кістяну підвіску зі слідами перебування її у вогні. Вогнище розташовувалося в північній частині житла. Збереглося воно погано.

Житло № 3 розташовувалося на відстані 2 м від першого у південно-західному напрямку. Глиняна обмазка перемішана з обпаленим каменем з вогнища (?). Площа скупчення — до 12 м². Речового матеріалу не виявлено.

Господарські споруди становили собою розвали обпаленої глиняної обмазки. Слідів вогнища або печей не простежено.

Споруда № 1 мала площу розвалу близько 30 м². Біля неї знайдено скупчення обмазки у вигляді круга діаметром 0,8 м. Можливо, це залишки покрівлі, спорудженої над господарською ямою. Серед обмазки виявлено фрагменти гончарних посудин і точильний кам'яний

брусок. Споруда № 2 представлена розвалом глиняної обмазки, перемішаної з камінням, де були уламки ліпних (2 екземпляра) і гончарних (25 екземплярів) посудин. Площа розвалу споруди № 3 близько 3 м². Під скупченням розчищено куски обвугленого дерева і залізний серп з перпендикулярним до площини леза черешком. Уламки кераміки виявлені лише над спорудою в орному шарі. Споруди № 3 і 4, можливо, є надбудовою-покрівлею господарських ям, які, на жаль, погано фіксувалися в чорноземі товщиною до 1,2 м.

На поселенні, крім того, виявлено скляну намистину, кам'яну підвіску з бронзовою петлею, гончарні посудини, типові для черняхів-

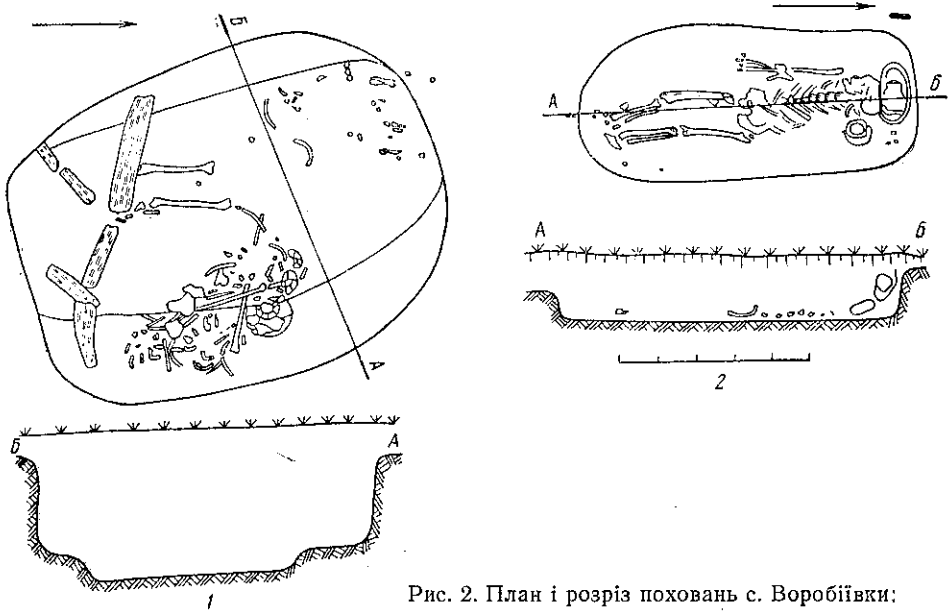

Рис. 2. План і розріз поховань с. Воробіївки:
1 — поховання № 2; 2 — поховання № 3.

ської культури. Уламки ліпних виробів становили приблизно 14% усієї кількості кераміки. Вони аналогічні знахідкам ліпних посудин на інших поселеннях Волині. Серед горщиків виділялися посудини з загнутими до середини вінцями. Поверхня їх ошершавлена. Верхня частина стінок пролощена. В житлі № 2, господарських спорудах № 1 і 4 ліпних виробів не виявлено, а в житлі № 1 і споруді № 2 трапилися поодинокі екземпляри (2 і 3 відповідно).

За 10 км на південь від с. Бережанки в 1976 р. нами досліджувалося поселення черняхівської культури поблизу с. Печірна, що розташовувалося в урочищі «Євтухова Верба» (за урочищем «На болоті»). Досліджено залишки двох наземних жител і вогнище за їх межами. На місці житла виявлено скупчення обпаленої глиняної обмазки. Площа першого дорівнювала близько 30 м², другого — 6 м². Останнє збереглося частково, очевидно, більша його частина розорана. В кожному з жител виявлено вогнища, вимощені камінням і обмазані глиною. Площа збереженої частини першого — 0,3 м², другого — 0,6 м². В обох випадках вони зруйновані оранкою. Залишки їх не дають повного уявлення про початкову форму і розміри. Вогнище, виявлене за межами жител, також пошкоджене оранкою. Розміри збереженої частини 0,8×0,9 м.

У житлах і на вогнищі були фрагменти лише гончарних посудин, у культурному шарі знайдено й уламки ліпних, аналогічних знахідкам з поселення біля с. Синівці. Вони становили 2% усіх керамічних виробів поселення.

Поблизу с. Воробіївки Хмельницької області в 1975 р. нами досліджено могильник і поселення черняхівської культури⁸. Одне зруйноване поховання (№ 1) було виявлено краєзнавцями сільської шко-

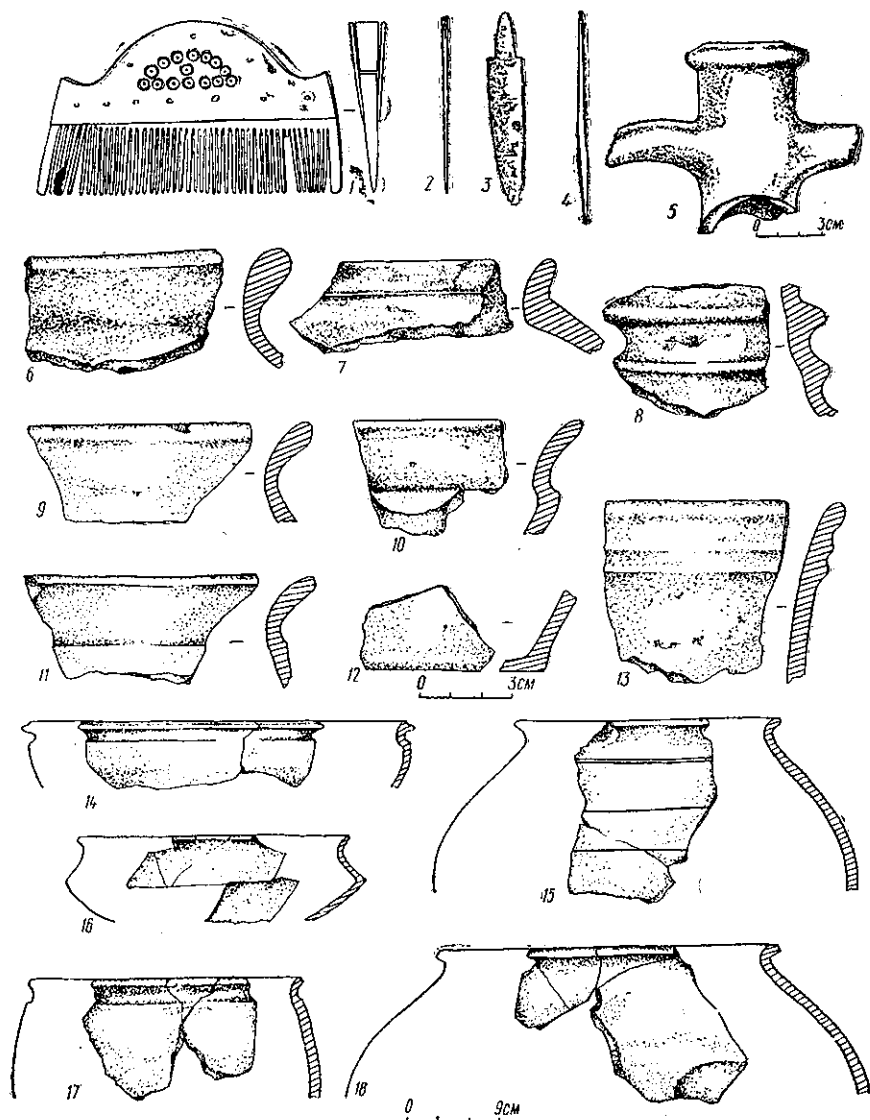

Рис. 3. Знахідки з поховань с. Воробіївки:

1—1 — поховання № 2; 5, 6, 9, 15, 18 — яма гончарної печі; 8, 11, 14 — піч; 7, 10, 12, 13, 16, 17 — культурний шар.

ли. Під час земляних робіт знайдено кістяк, орієнтація якого нез'ясована, невеличкий горщик, вузькогорлий та широкогорлий глечи і багатоскладовий кістяний гребінь. Всі посудини кружальні.

Поховання № 2 (рис. 2, 1) здійснене в ямі з заплічками. Кістяк перепохований. Гомілкові кістки обох ніг були не порушені і лежали на дні ями. Інші кістки і поховальний інвентар зсіпані в яму так, що частина їх потрапила на заплічки. Поруч з кістками виявлено розбиті кружальні посудини, кістяний гребінь, бронзовий ніж, голку і шило (рис. 3, 1—4).

⁸ Воляник В. К., Кухтенко І. Н., Карчина Л. Я. Исследование памятников черняховского времени в с. Воробиевка. — АО 1975 г. М., 1976, с. 313.

Поховання № 3 (рис. 2,2) містилось у ямі, за формою близькій до прямокутника. Кістяк витягнутий на спині, орієнтований головою на північ. Поруч з ним були два кружальних горщики і миска. За кістяними гребенями досліджені поховання датуються IV ст. н. е.

Поруч з могильником зі східного боку розташовувалося поселення. В східній його частині виявлено залишки гончарської двоюрусної печі з передпечною ямою. У заповненні печі і ями знайдено уламки гончарних посудин черняхівського типу (рис. 3), а також ліпних посудин ранньозалізного віку, що потрапили туди з культурного шару. В ямі, крім черняхівської кераміки, був уламок шийки жовтоглиняної вузькогорлої амфори з рифленими ручками (рис. 3,5), що дали змогу датувати піч не пізніше III ст. н. е.

Таким чином, матеріали обох описаних могильників показують, що вони належать до пам'яток черняхівської культури. Про це свідчать і знахідки з дослідженого поселення в с. Бережанці, що, як і могильник, датуються III—IV ст. н. е. На вказаних пам'ятках не виявлено ліпних посудин. Не викликає сумніву культурна належність гончарської печі з поселення у Воробіївці.

На поселенні в с. Печірна, датованому за керамікою III—IV ст. н. е., виявлено 2% ліпного посуду. Тут досліджено два житла і вогнище за їх межами без ліпного посуду. Такі об'єкти характерні для пам'яток черняхівської культури⁹. Що ж до кількох уламків ліпного посуду, то вони могли потрапити в культурний шар випадково з об'єктів якоїсь іншої культурної групи. Це можна встановити в процесі дальших досліджень.

Аналогічна ситуація й на поселенні поблизу с. Синівці, хоч тут виявлено дещо більше ліпної кераміки (13,6%). Крім того, слід зазначити, що в трьох із семи досліджених об'єктів ліпної кераміки не було зовсім. У двох спорудах, де знайдені фрагменти ліпних посудин (житло № 1, господарська споруда № 2), вони становили відповідно близько 4 і 10,7%. Отже, ліпна кераміка виявлена в основному в культурному шарі.

Лише 2% ліпного посуду зафіксовано на відомому поселенні на околиці с. Ягнятин¹⁰, де відкрито десять наземних жител. Площа долівки одного з них 15 м², площа завалів обмазок двох інших — близько 100—120 м². Розміри решти не встановлені. Якщо перший тип жител — однокамерні, невеликих розмірів, з глинобитними печами або відкритими вогнищами — характерний для черняхівської культури, то другий тип — двокамерні житла великих розмірів — властивий культурам германських племен¹¹. На жаль, між обома типами жител на цьому поселенні не можна провести хронологічне зіставлення через відсутність у кожному комплексі датуючого матеріалу. Співіснування на одних і тих же пам'ятках матеріалів черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культури — явище, здається, незалперечне¹².

Наявність тісних контактів осіїв черняхівської культури на Волині з населенням, яке прийшло з Повіслення, простежується в поховальному обряді на могильнику в с. Раківці Чеснівському, в тілопокладенні. У похованні № 4 виявлено посудини, аналогії яким відомі

⁹ Махно Є. В. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 154—162; Симонович Е. О. Про культуру полів поховань на Поділлі.— Археологія, 1951, т. 5, с. 106; Смішко М. Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, 1948, т. 2, с. 110—111.

¹⁰ Махно Є. В. Ягнятинська археологічна експедиція.— АП УРСР, 1952, т. 3, с. 154—165.

¹¹ Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг.— СА, 1963, № 2, с. 182; Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры..., с. 90—92.

¹² Винокур І. С. Старожитності Східної Волині..., с. 11.

на могильнику східнопоморсько-мазовецької культури в Дитиничах¹³. Могло б здаватися, що це поховання належить до згаданої культури, але в її пам'ятках тілопокладення траплялися спорадично¹⁴. Крім того, на могильнику відомі поховання, що нічим не нагадували обряд, здійснюваний північно-західними сусідами,— тілопокладення зі всіма притаманними черняхівській культурі рисами (№1, 2, 5, 11, 13—15, 18). Для східнопоморсько-мазовецької культури характерний обряд тілопокладення. При цьому важливо підкреслити, що домінуючим типом поховань є ями¹⁵. Саме таку ситуацію маємо на могильнику в Дитиничах¹⁶.

Знахідки «дитиничьких» посудин у згаданому похованні з Раківця Чеснівського легко пояснити за гіпотезою Ю. В. Кухаренка про переростання східнопоморсько-мазовецьких старожитностей в черняхівську культуру¹⁷. В такому разі його можна було б визнати «перехідним». Але поховання за часом є якщо не ранішим (трискладовий гребінь з півкруглою спинкою датує його III—IV ст. н. е.) матеріалів з Дитиничів, датованих IV ст. н. е., то одночасним з ними. Давніша за них гончарна піч з Воробіївки (III ст. н. е.). Тоді ж існували могильник та поселення поблизу с. Бережанки. Отже, поховання № 4 з Раківця Чеснівського не можна вважати «перехідним». Воно свідчить про тісні контакти між жителями черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культур. Такі контакти між германцями та їх сусідами зафіксовані також писемними джерелами¹⁸. Інші поховання цього могильника, де немає елементів східнопоморсько-мазовецької культури, слід визнавати черняхівськими старожитностями.

Очевидно, до черняхівських пам'яток належить і могильник поблизу с. Бистрик Житомирської області з тілопокладеннями і гончарною керамікою¹⁹.

Більшість досліджених поселень Волині (рис. 4) мали значну кількість ліпної кераміки, що становила від 45% (Слободище) до 65% (Вікнини Великі, Пряжів) всього глиняного посуду. Про довгочасне співіснування пам'яток черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культур може свідчити поселення біля с. Пряжів. Тут досліджено як наземні, так і заглиблені житла²⁰, причому наземні представлені черняхівськими спорудами площею 8—14 м² з глинобитними печами. Аналогічні пояснення пропонуються і для поселення у Вікнинах Великих та деяких інших. Тому зовсім виключати їх з ряду пам'яток черняхівської культури було б помилкою, але й відносити до східнопоморсько-мазовецької культури, не вказавши на наявність черняхівських матеріалів, не можна. Зарахування їх до однієї з культур або виділення в окрему «волинську групу полів поховань» призводить до неправильного розуміння проблеми походження черняхівської культури.

Ще більш недопустимо виділяти волинські пам'ятки як варіант черняхівської, пшеворської або східнопоморсько-мазовецької культури.

¹³ *Винокур И. С., Островский М. И.* Раковецкий могильник.— МИА, 1967, № 139, с. 145—146, рис. 5, 4, 5, 7.

¹⁴ *Никитина Г. Ф.* Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э.—первой половины I тысячелетия н. э.—В кн.: Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э.—I тыс. н. э. М., 1974, с. 63, табл. V.

¹⁵ *Kozłowska R.* Smentarzysko z okresu późnolatenskiego i wczesnorzymskiego w Nieciepline pow. Garwolin.— Materiały starożytne, t. 4. Warszawa, 1958, s. 364.

¹⁶ *Смішко М. Ю., Свешников І. К.* Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 1961, вип. 3, с. 113.

¹⁷ *Кухаренко Ю. В.* Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры..., с. 57—58.

¹⁸ Древние германцы. М., 1937, с. 81.

¹⁹ *Винокур І. С.* Старожитності Східної Волині..., с. 12—14.

²⁰ *Кухаренко Ю. В.* Волинская группа полей погребений.— СА, 1958, № 4, с. 224.

ри, об'єднуючи в одне ціле пам'ятки типу Бережанки і типу Дитинців²¹.

Виділення черняхівських старожитностей серед волинських пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е., на нашу думку, є одним з етапів на шляху до вирішення питань походження і етнічної інтерпретації черняхівської культури.

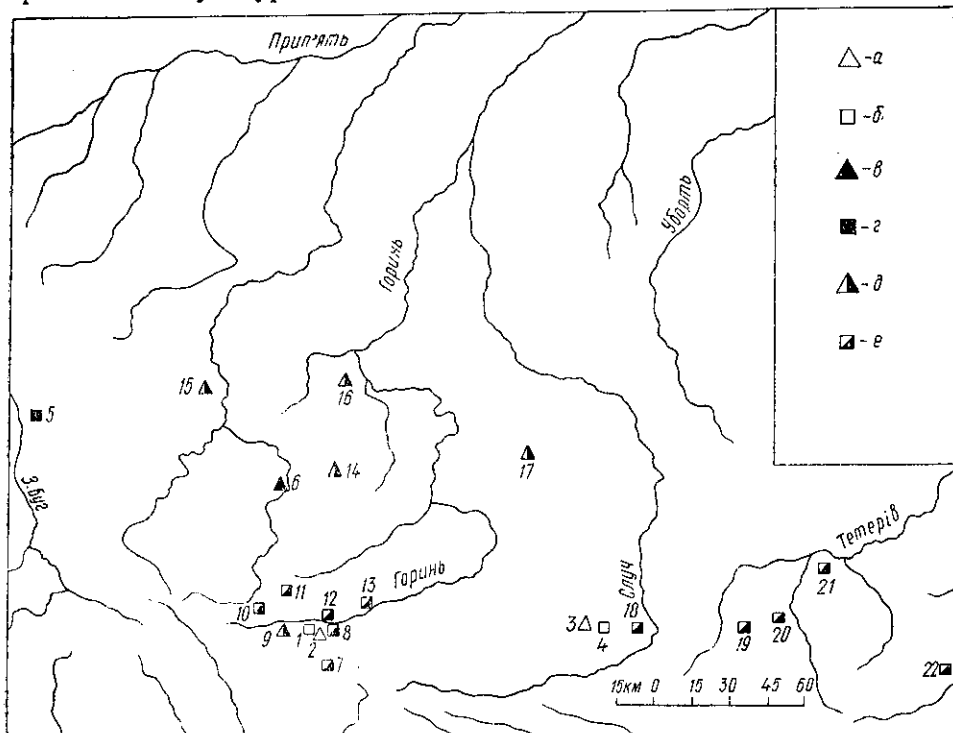

Рис. 4. Пам'ятки Волині другої чверті I тисячоліття н. е., на яких проводилися стаціонарні дослідження:

Черняхівська культура: а — могильник, б — поселення. Східнопоморсько-мазовецька культура: в — могильник, г — поселення. Змішані пам'ятки черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культур: д — могильник, е — поселення; 1, 2 — Бережанка; 3, 4 — Воробіївка; 5 — Баїв; 6 — Дитинці; 7 — Печирна; 8 — Синівці; 9 — Раковець Чеснівський; 10 — Вікниці Великі; 11 — Горинка; 12 — Борсуки; 13 — Лепесівка; 14 — Костянець; 15 — Баїв; 16 — Дерев'яне; 17 — Кутки; 18 — Іванківці; 19 — Маркуші; 20 — Слободище; 21 — Пряжів; 22 — Ягпятин.

В. К. ВОЛЯНИК

Памятники черняховской культуры на Волини

Резюме

На Волини известны разные культурно-археологические группы памятников второй четверти I тысячелетия н. э.: древности восточнопоморско-мазовецкой и черняховской культур. На некоторых памятниках они выступают в одних и тех же комплексах, что позволило некоторым исследователям рассматривать их как одно культурно-археологическое явление, известное в литературе под названием волинский вариант черняховской культуры или волинская группа полей погребений. Это положение привело к появлению гипотезы, согласно которой волинские древности считались переходным звеном в цепи происхождения черняховской культуры, образовавшейся якобы в результате передвижения из Повисленья в Северное Причерноморье племен восточнопоморско-мазовецкой культуры.

В результате исследований могильников и поселений у сел Бережанка, Воробиевка, Печирна и Синивцы нами получен новый материал черняховской культуры на Волини.

²¹ Кротоцкий В. В. Проблемы происхождения и этнической принадлежности черняховской культуры в свете новых антропологических исследований. — *Slavia Antiqua*, 1976, 23, s. 172.

При сопоставленні цих древностей с восточнопоморско-мазовецкими обнаружился их різнокультурний облик, а также синхронність. Полученные материалы показывають безосновательность объединения памятников типа Дитинич и Бережанки в волинский вариант черняховской культуры, также как и выделение их в особую волинскую группу полей погребений. Не подтверждается и гипотеза о промежуточном характере древностей Волини в цепи происхождения черняховской культуры.

М. П. КУЧЕРА

Дослідження городищ на Волині й Поділлі

Волино-Подільський загін Інституту археології АН УРСР у 1973 р. провадив обстеження городищ у межах Житомирської, Хмельницької і частково Тернопільської областей. В результаті було одержано нові дані про топографію, планування і датування стародавніх укріплених населених пунктів¹. Нижче подаємо основні відомості про городища, на яких виявлено матеріали давньоруського часу (рис. 1)².

У п'яти місцях відкрито залишки незначних населених пунктів з невеликою укріпленою площею і малою кількістю речових знахідок. Серед них на території Житомирщини досліджено городища поблизу с. Леніне на лівому березі р. Тетерева, в с. Брусиліві на правому березі р. Здвижа та селах Зарічанах і Станишівці на правому березі р. Тетерева, а на Хмельниччині городище в Грицеві на правому березі р. Хомори. Городища поблизу с. Леніне і в Зарічанах — мисові, в селах Брусиліві й Станишівці — займали незначні підвищення, у Грицеві — розташовувалося на останці.

По периметру городища поблизу с. Леніне зберігся невеликий вал (рис. 2, 3); залишки валу, зруйнованого з напільного боку кар'єром, помітні по краю площадки і на городищі Зарічани (рис. 3, 5)³. Давньоруське городище в с. Брусиліві втратило первісний вигляд, у XVII ст. воно було перебудоване на замчище, а в XIX ст. тут знаходилося кладовище (рис. 3, 1). На городищі в смт. Гриців (рис. 3, 3), площа якого зайнята кладовищем, укріплень по краю площадки непомітно. Схили цього городища, для надання їм більшої стрімкості, були підрізані кількома терасоподібними уступами. Городище в с. Станишівці в плані овалоподібне, оточене по периметру невеличким валом, зсередини значно розораним (рис. 3, 4).

Площадки зазначених пам'яток невеликі — 0,14—0,15 га (Станишівка, Гриців), близько 0,2 га (Леніне, Брусилів, Зарічани). На городищі поблизу с. Леніне знахідок немає. З напільного боку на селищі виявлені поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст. і ранньозалізного часу. На городищі-замчищі в с. Брусиліві і на незначній площі навколо нього зрідка траплялися, крім матеріалів XVII—XVIII ст., уламки кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 1—4). У с. Зарічанах знайдено кілька уламків кераміки ранньозалізного часу і стінок посудини XII—XIII ст. З напільного боку перед городищем також знайдено кераміку ранньозалізного часу і поодинокі уламки стінок посудин XII—XIII ст.⁴ У

¹ У роботі загону, крім автора, брали участь працівники обласних краєзнавчих музеїв В. О. Місяць (Житомир) і М. Й. Ягодзинський (Хмельницький).

² Докладніше характеристику городищ подано в звіті М. П. Кучери про дослідження городищ на Волині й Поділлі в 1973 р. (НА ІА АН УРСР).

³ За даними С. Гамченка, городище в с. Зарічани (Псище) було обмежене з напільного боку двома валами і ровами (Гамченко С. Пятлетие археологических исследований на Волини (1918—1923 гг.), с. 40.—НА ІА АН УРСР).

⁴ С. Гамченко відзначив наявність на городищі ліпної кераміки. Є. В. Махно під час обстеження в 1945 р. знаходила тут ліпну кераміку і зрідка гончарну, а на селищі — гончарну XII—XIII ст. (Махно Є. В. Звіт за Житомирську розвідувальну експедицію 1945 р.— НА ІА АН УРСР).